

ПРО ЗІСТАВЛЕННЯ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ СИСТЕМ УКРАЇНСЬКОЇ ТА ФРАНЦУЗЬКОЇ МОВ ЯК ПРИЙОМ ЛІНГВОДИДАКТИКИ

Мирослава Ющенко

Львівський національний університет ім. Івана Франка (Україна)

Streszczenie. W artykule podjęto próbę zastosowania podejścia kognitywnego do problemów glottodydaktyki. Przedstawiono zestawienie systemów konceptualnych jako metodę nauczania języka obcego. Skupiono uwagę na porównaniu struktury niektórych kategorii naturalnych w ukraińskim i francuskim językowym obrazie świata w procesie nauczania. Określono możliwości owej metody w przyswajaniu kategorii gramatycznych języka obcego.

Słowa kluczowe: glottodydaktyka, językowy obraz świata, język ukraiński jako obcy, język francuski

Розвиток когнітивного мовознавства, яке тісно пов'язує явища мови з процесами пізнання і ментальною діяльністю людини, з її культурним і суспільним досвідом, вплинув також на суміжні наукові дисципліни, спрямовані, зокрема, на мовно-культурні зв'язки між представниками різних народів і культурних спільнот: перекладознавство і лінгводидактику.

Врахування співіснування концептуальної системи як результату повсякденного пізнання світу і мовної картини світу як її вербалізації, яка через складну систему лінгвістичних і граматичних значень відбиває об'єктивний стан речей довкілля і внутрішнього світу людини¹, допомагає також зрозуміти процес вивчення іноземної мови як засвоєння не лише словника чи граматичної системи, але й співвідношення мовних одиниць з елементами концептуальної системи, які можуть бути як універсальними, так і специфічно національними.

У процесі вивчення іноземної мови студент має засвоїти елементи мовної картини світу, побудованої засобами іншої мови, зрозуміти закономірності структури концептуальної системи мови, яка вивчається. Тому викладач повинен зосередити увагу на зіставленні концептуальних систем рідної та іноземної мови, що може слугувати кращому засвоєнню останньої. Таке зіставлення, як показує практика, дає немало можливостей, у цій статті ми зосередимося лише на перевазі порівняння натуральних категорій двох мов та на врахування підходу до способу вираження певних семантичних елементів (вихідного пункту бачення).

¹ Див, напр.: Соколовская Ж.П., „Картина Мира”. Системность. Моделирование и лексическая семантика, Симферополь 1999.

Важливими поняттями когнітивної теорії мови є поняття прототипу, тобто найбільш типового вияву певної категорії чи сукупності типових рис для об'єктів певного класу, поняття стереотипу, яке відноситься найчастіше до характеристики людей і розуміється як сукупність уявлень, переконань і типових рис певних суспільних, етнічних та інших типів людей, а також натуральної категорії, тобто систематизованої сукупності понять, об'єднаних певним прототипом². Саме ці поняття є визначальними для розуміння структури концептуальної системи як відображення закономірностей і специфіки сприйняття навколишнього світу носіями певної мови і культури.

Вивчення іноземної мови не може бути успішним без засвоєння структури і набору основних категорій, що складають концептуальну систему, вербалізовану певною мовою, що функціонує у визначеному культурному середовищі й обслуговує етнічну або мовно-культурну спільноту. Слід звертати особливу увагу як на визначення прототипу певної категорії, який відбиває повсякденне сприйняття світу мовцями, так і на структуру категорії. Так, у структурі категорії *продукти харчування* в українській і французькій мові поняття *устрици* – *les huîtres* займуть різні місця щодо центру і периферії, оскільки в системі знань про світ українця це поняття належить до екзотичних, периферійних, а у системі понять француза – до звичних елементів під категорії продуктів моря, які несуть у своїй семантиці також виразне асоціативне національно-культурне значення.

За умови збігу набору основних елементів окремої натуральної категорії, звертають на себе увагу відмінності у сприйнятті обсягу того самого поняття носіями зіставляваних мов. Так, зіставлення систем часових понять, до якої в українській мові входять, зокрема, *рік* (ч.р.), *місяць* (ч.р.), *тиждень* (ч.р.), *доба* (ж.р.), *день* (ч.р.) та ін., а у французькій мові їм відповідають *un an* (m), *une année* (f), *un mois* (m), *une semaine* (f), *une journée* (f), *un jour* (m) etc. – виявляє, з одного боку, розбіжності у складі елементів категорії. Наприклад, як бачимо, французьким найменуванням *un an* (m), *une année* (f), а також *une journée* (f), *un jour* (m), які розрізняються функціонально, відповідає одна українська назва – відповідно *рік* (ч.р.), *день* (ч.р.). У цьому випадку виникають труднощі у засвоєнні україномовними студентами відмінностей у вживанні двох французьких відповідників одному українському, французькі ж студенти відчують брак одного з елементів під час перекладу фраз, які містять позначення року або дня як періоду.

У наведених вище рядах найменувань часових понять знаходимо також приклад відмінності у обсязі існуючого в обох мовах поняття: *тиждень* (ч.р.) – *une semaine* (f.). В обох ідеографічних системах *тиждень* – *semaine* (f.) – це назва сімох днів, у повсякденному розумінні цього поняття – від понеділка до неділі. Однак, носій французької мови

² R. Grzegorzczkova, *Wprowadzenie do semantyki językoznawczej*, Warszawa 2002, s. 84.

відраховує вісім днів, щоб визначити, коли мине період *dans une semaine*, *dans huit jour*, що підтверджує, наприклад, визначення в енциклопедичному словнику виразу *les nundines* – назви днів, які розмежовували восьмиденні тижні і в які відбувався ринок в античному Римі. Укладач словникової статті зауважує: „як ми сьогодні рахуємо вісім днів за тиждень із семи, римляни рахували вісім за тиждень із дев'яти”³. *Deux semaines* – позначає у французькій мові період, що містить 15 днів, напр.: „*J'ai une question: Pourquoi est qu'on dit 15 jours quand on parle de deux semaines?*” (з тексту форуму)⁴. Для носія української культури *тиждень* мінає за сім днів, а два тижні містять 14 днів. Отже, під час вивчення іноземної мови необхідно звернути увагу на засвоєння обсягу цих понять.

Відмінності у структурі натуральної категорії двох зіставляваних мов можуть виявлятися як відсутність відповідності елементів двох понятійних систем. Розглянемо для прикладу відповідність центральних елементів категорії „шляхи сполучення”. В українській мові, крім основного поняття *вулиця* „обмежений принаймні з одного боку рядом будинків простір в межах міста або іншого населеного пункту, призначений для проїзду транспорту та ходіння”, до центру категорії входять: *проспект* „пряма, довга, широка вулиця з твердим покриттям та зеленими насадженнями вздовж вулиці”; *набережна* „вулиця вздовж річки чи великої водойми”; *бульвар* „вулиця, яка має розміщену вздовж її осі (зазвичай посередині) широку обсажену деревами алею з лавами для відпочинку”; *провулок* – „невеличка вулиця, що з'єднує дві більших”; *тупик* (синонім *сліпа вулиця*) – „вулиця або провулок, що не мають наскрізного проходу, проїзду”; *узвіз* – „вулиця, що має крутий підйом” (наприклад, Андріївський узвіз у Києві), – тобто, вулиці, які відрізняються своєю функцією та способом формування.

Французька мова не має прямого відповідника до назви *провулок*, тому що відповідна концептуальна категорія будується за іншим принципом. У повсякденному розумінні носія французької мови, *la rue* „відрізняється від інших міських шляхів сполучення (*les boulevards, les avenues, etc.*) відносно невеликою шириною і відсутністю паралельної алеї. Вулиця має лише один вхід до неї і один тупик”⁵. Як бачимо з наведеного тут висловлювання, пересічний француз розуміє вулицю як замкнений простір, який має один вхід і один вихід, що підтверджується також функціонуванням сполучення *dans la rue*, де вживається прийменник *dans*, який відповідає українському „у/в”, „всередині”. В розумінні носія української культури *вулиця* – це насамперед відкритий простір, лише обмежений незамкненим рядом дворів чи будинків. Саме тому в українській мові вживається іменниково-прийменникове сполучення *на вулиці*, де прийменник означає розміщення на поверхні (відповідає фр. *sur*).

³ <http://fr.wikipedia.org/wiki/Nundines>

⁴ <http://forum.wordreference.com>

⁵ <http://fr.wikipedia.org/wiki/Rue>

Як відзначають науковці, концептуальна система певної національної мови відбиває не лише повсякденне розуміння світу типовим представником культурної спільноти, яка послуговується цією мовою, але й відображає специфічно національні елементи, т.зв. концепти історико-культурної свідомості народу⁶. В. Жайворонок зауважує, що такі концепти „пов’язані передусім з народними звичаями, переказами, традиціями – явищами, що підтримують історичну спадковість, тим самим зміцнюючи людську етнospільноту (пор., зокрема, мовні одиниці – концепти *батько, мати, батько-мати, хліб-сіль, берегиня, весілля, домашнє вогнище, жива (цілюща) вода, живий вогонь, вулиця, вечорниці, досвітки, дума, душа, земля, калита, калина, кладка, лиха година, мавка, місяць, рута-м’ята, небо, доля, недоля, той (потойбічний) світ (засвіти), розрив-трава, рід, родина, козак, гайдамака, віще слово, соловей, тополя, хата, хліб, чари, човен, щастя-доля, яр та багато ін.)*”⁷. Серед наведених вченим прикладів концептів знаходимо також концепт *вулиця*, який має специфічно українське значення як „традиційна форма розваги молоді”, „місце розваг молоді”, чим теж відрізняється від обсягу концепту *la rue* у французькій мові.

Важливим у вивченні концептуальної системи „є зосередження уваги на способі сприйняття предмету носіями певної мови, тобто на способі суспільно усталеного знання про світ, категоризацію його явищ, їх характеристики та оцінку, яке дає можливість пізнати це знання через мову і вживання мови”⁸. Концептуальні системи двох мов – рідної та іноземної – можуть відрізнятися, зокрема, підходом до вираження певного елемента поняття у граматичній системі мови. Так, в українській мові функціонує спеціалізована група дієслів з префіксом *до-*, що вносить до значення дієслова додаткову сему „до кінцевої межі” або „до певної межі”, напр.: *догляджувати* „гладити все до кінця”, *догнивати* „гнити до кінця”, *договорювати* „висловлювати що-небудь до кінця”, *догодовувати* „годувати до певного строку”, *догоряти* „закінчувати горіти, горіти до кінця, до певної межі”, *догравати* „закінчувати грати, доводити гру до певної межі”; або у реченні: На Йвася глянула, взяла його тихенько сповила Та, щоб дожати до ланового. Ще копу дожинати пішла (Т. Шевченко). Усі ці дієслова недоконаного виду, тому містять сему продовження, тривання процесу і входять до відповідних видових пар з дієсловами доконаного виду, які передають завершення процесу в часі.

Як відомо, французька мова не має опозиції граматичних категорій виду. Також у французькій мові немає відповідників до наведених вище

⁶ Ю.С. Степанов, *Константы. Словарь русской культуры: опыт исследования*, Москва 1997, с. 9. Див також: В.Г. Кузнецов, *Герменевтика и гуманитарное познание*, Москва 1991, с. 21; В.В. Жайворонок, *Проблема концептуальної картини світу та мовного її відображення* [в:] *Культура народів Причорномор’я*, ТНУ, №32, 2002.

⁷ В.В. Жайворонок, Там же.

⁸ J. Bartmiński, *Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji* [w:] *Konotacja*, red. J. Bartmiński, Lublin 1988, s. 169–170.

українських дієслів, тут виступають аналітичні дієслівні форми, де сема „кінцева межа” виражається окремим дієсловом *finir*, а основна дієслівна сема – повнозначним дієсловом, напр.: *finir de manger*, *finir d'écrire*. Однак ці дієслівні сполуки не передають значення проміжних меж, а лише означають завершення дії, доведення її до кінця: *Il a fini de parler et nous sommes bien contents*. Таким чином, граматична система відображає специфіку сприйняття носіями зіставляваних систем як поняття межі, так і характеру протікання певного процесу, чинності.

Подібних прикладів, коли граматична система відображає специфіку бачення певного явища членами мовно-культурної спільноти, яка обирає свою точку відліку, аспект, у якому розглядає явище навколишньої дійсності⁹, можна навести немало як при зіставленні таких двох досить віддалених систем, як українська та французька, так і під час порівняння концептуальних систем близькоспоріднених мов. Так, для вираження обмеження простору чи часу за точкою відліку французька мова послуговується конструкціями з прийменником *après*. Семантика конструкції залежить від значення лексеми чи словосполучення, з якими поєднується прийменник: напр., *Un quart d'heure après, nos malles étaient prêts. Dix minutes après, le capitaine Nemo s'arrêtait soudain. Après cinq pas, je rencontrai une muraille de fer, faite de tôles boulonnées* (Ж. Верн). У цьому випадку в українській мові вживається іменниково-прийменникова форма *через* + род.в., *за* + зн.в.: *Через кілька метрів автомобіль зупинився. Через два роки* видала Яресьчиха Мокрину за молодого кучера в лісництво (О. Гончар); *Через кілька хвилин* у печі вже палають сухі дрова; на протилежній стіні кидається химерна тінь (О. Воропай); *За якусь годину* з-за пагорба виринула масивна біла будівля з різними господарськими прибудовами; *За якусь мить* і це згасне так само швидко, як і з'явилося.... (О. Гончар). Зіставлення рядів іменниково-прийменникових конструкцій виявляє різний підхід до позначення часового відрізка: у французьких конструкціях виявляємо наголошення на тому, що певна подія розпочинається після закінчення певного періоду (*après*); еквівалентні їм українські конструкції з прийменником *через* показують, що часовий період сприймається як певна (значна чи незначна) перешкода, яку необхідно подолати чи яка повинна минути.

Ще одним прикладом, який показує відмінності у сприйнятті та мовному позначенні певних явищ є зіставлення засобів вираження обмеженого часового і просторового відрізка, у кінці якого завершується процес, дія чи вони досягають певного етапу. У французькій мові використовуються словосполучення, де до сполуки з часовою семантикою входить прислівник *au bout*: *Au bout de quelques minutes, la partie de fruits exposée au feu fût complètement charbonnée* (Ж. Верн); *Au bout d'une dizaine de minutes, la*

⁹ J. Bartmiński, *Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata* [w:] *Językowy obraz świata*, red. J. Bartmińskiego, Lublin 1990.

rivière sortit de Goujon et se mit à serpenter à travers la campagne (Ж. Шоле). Ця конструкція вживається також і для вираження обмеження просторового відрізка його кінцевою межею: *Au bout de quelques pas dans une ruelle étroite, Viola me montra une boutique à la peinture écaillée* (Р. Ескарпі). Для української мови не характерні відповідні описаним вище конструкції у поєднанні з назвами часових періодів. Подібні словосполучення можливі для вираження кінцевої межі простору (у кінці городу, у кінці вулиці), з назвами ж часових відрізків (пора року, місяць тощо) вживається прийменник *наприкінці*: *наприкінці літа, наприкінці жовтня*. Як бачимо, українська прийменникова сполука у кінці ще не втратила свого предметного значення і вживається переважно у сполученні з найменуваннями простору, в чому теж виявляється специфіка прийменникової системи української мови порівняно з французькою.

Отже, зіставлення лише невеликих фрагментів концептуальних систем двох мов – натуральних категорій, дає можливість зробити висновок про необхідність вивчення основних категорій, які формують картину світу, відображену в системі рідної мови та мови навчання. Тут має значення структура самої категорії з визначенням центральних та периферійних елементів, окреслення прототипів, звернення уваги на культурно значущі концепти, які визначають національно-етнічну специфіку сприйняття світу носіями мови. Варто також звертати увагу на семантичний обсяг концепту, який, за умови існування відповідника в іншій мові, може значно від нього відрізнятися своєю семантикою чи вживанням у мовному контексті.

Короткий огляд проблем і можливостей, які виникають у процесі зіставлення концептуальних систем української і французької мов, показав, що такий прийом дає можливість свідомого засвоєння франкомовними студентами закономірностей і специфіки як сприйняття світу носіями української мови, так і вербалізації мовної картини світу засобами іншої мови. Матеріали зіставлення можуть бути також використані у процесі викладання французької мови в україномовній аудиторії.

ON THE COMPARISON OF UKRAINIAN AND FRENCH CONCEPTUAL SYSTEMS
AS A GLOTTODIDACTICS METHOD

Summary. This article attempts to cognitive approach to the glottodidactics problems. Author presents the comparison of conceptual schemes as a method of teaching a foreign language, focuses on a comparison of the structures of some natural categories in the Ukrainian and French linguistic picture of the world. The possibilities of this method in the acquisition of grammatical categories of language is defined.

Key words: Glottodidactics, linguistic picture of the world, the Ukrainian as a foreign language, French